

maqallarında konsept haqqında túsiniq bolmağan dáwirde-aq, qanday da bir belgili mazmun jetkeriwde sózlerdiń grammatikalıq, semantikalıq qaǵıydaların buzılıp

qollanǵanın mısallar arqalı jetkerip berdik. Konseptlerdi kategoriyalarǵa bólip úyrensek, maqsetke muwapıq hám bul tema elede tereń izertlewlerdi talap etedi.

Ádebiyatlar

1. Арутюнова Н.Д. Язык и мир человека. -М.: 1999.
 2. Бархударов Л. С. Язык и перевод. -М.: «Международные отношения», 1975. –С.239.
 3. Бенвенист Э. Общая лингвистика. -М.: «Прогресс», 1974. –С.448.
 4. Болдырев Н.Н. Концепт и значение слова. // Методологические проблемы когнитивной лингвистики. –Воронеж: 2001. –С. 26.
 5. Бултыгина Т.В., Шмелов А.Д. Языковая концептуализация мира: (на материале рус. Грамматики). –М.: Шк. «Мастера рус. Культуры», 1997. –С. 574.
 6. Воркачев С. Г. Концепт счастья в русском языковом сознании: опыт лингвокультурологического анализа. Краснодар: Издво КубГУ, 2002. –С.142.
 7. Кубрякова Е.С. Концепт. Краткий словарь когнитивных терминов. -М.: Изд. МГУ, 1996. –С.35.
 8. Kdirbaeva G.K. Tilshunoslik makro-aspektlari: Lingvomadaniyotshunoslik va kognitiv tilshunoslik: Monografiya.
 9. Лихачев Д.С. Концептосфера русского языка. // Известия АН СССР. Сер. Лит. И яз. 1993. Т. 52, №1. –С 5. ; Кубрякова Е.С. Об установках когнитивной науки и актуальных проблемах когнитивной лингвистики. Вопросы когнитивной лингвистики. –М.: Институт языкознания РАН, 2004. №1.
 10. Маслова В.А. Лингвокультурология. -М.: 2001. –С. 41.
 11. Usenova G.A. «Mother/Ana» konsepti identifikatorlarining lisoniy-madaniy xususiyatlari (ingliz va qoraqalpoq tillari misolida): filol.fan. fals. d-ri (PhD) ... diss. avtoref. –Nukus: 2021. 54-b.
 12. Попова З.Д., Стернин И.А. Язык и национальная картина мира. –Воронеж: 2007. –С.16.
 13. Qaraqalpaq folkori, kóp tomliq 88-10 tomlar. –Nókis: «Ilm», 2015. 13, 33-b.
 14. Радби́л Т. Б. Основы изучения языкового менталитета. -М.: «Наука», «Флинта», 2010. –С. 325.
 15. Степанов Ю. С. Константы: словарь русской культуры. -М.: Академический проект, 2001. –С.990.
 16. Шмелов А.Д. Русская языковая модель мира. Материалы к словарю. –М.: Языки славянской культуры, 2002. –С.224.
- РЕЗЮМЕ.** Maqolada "konsept" tushunchasining kognitiv lingvistikada lingvokulturologiyaning birligi sifatida qaralib, termin haqida ko'pgina tadqiqotchilarning turli hil yunalishlarda olib borgan tadqiqot ishlari talqinga olingan.
- РЕЗЮМЕ.** В статье рассматривается понятие «концепт» в когнитивной лингвистике как единица лингвокультурологии и интерпретируются исследования многих исследователей разных направлений по поводу этого термина.
- SUMMARY.** The article examines the concept of in cognitive linguistics as a unit of linguoculturology and interprets the research of many researchers of different directions regarding this term.

MAXMUD QASHQARIYDIN «DEVONU LUĞAT AT-TÜRK» SÓZLIGINDE KELGEN BAZI GLYUTTONIMLERDIN QARAQALPAQ TILINE QATNASI HÁM LINGVOKULTUROLOGIYASI

G.M.Nurlibekova – tayanish doktorant

Ájiniyaz atındaǵı Nókis mámleketlik pedagogikalıq instituti

Tayanch so'zlar: madaniyat, non, tergi, dasturxon, DLT, madaniyat, e'tiqod, lingvokulturologiya, glyuttonim, qoraqalpoq tili, millat madaniyati.

Ключевые слова: культура, хлеб, терги, дастархан, ДЛТ, культура, вера, лингвокультурология, глюттоним, каракалпакский язык, национальная культура.

Key words: culture, bread, tergi, dasturkhan, DLT, culture, faith, cultural linguistics, gluttonym, the Karakalpak language, national culture.

Maxmud Qashqariy türkiy tilles xalıqları ushın eń biybaha miynet jazıp qaldırǵan tariyxıy avtor. Ol óz dáwiriniń asa bilimli adamlarınıń biri bolǵan. Ásirese, filologiya ilimine qızıqqan. Til hám ádebiyat sırların úyreniwge ayrıqsha kewil bólgén. Sonlıqtan, ol óz dáwiriniń teńi-tayı joq filologlarınıń biri esaplanadı.

M.Qashqariydin «Javoxir un naxv fi luğotit türk» (Türkiy tilleriniń sintaksislik qaǵıydaları) dep atalǵan miyneti til ilimine baylanıslı bolıp, biraq bizgeshe jetip kelmegen. Al ekinshi miyneti «Devonu luğat at-türk» 1074-jılı jazılǵan. Bul negizinen türkiy sózleriniń arab tili boyınsha túsindirme sózligi bolıp, onda sol dáwirdegi xalıqtıń sóylew tili, qosıq, naqıl-maqallar hám qara sóz úlgileri beriledi.

Sonı da atap ótiw kerek, alım türkiy sózlerdin dúzilisi, tildin ózine tánliklerin inabatqa alıp, sózlik dúziwdin ózine tán jańa bir usılın islep shıqtı. Sonın menen qatar ol leksikografiyada úlken oylap tabılıw qıldı. Jetiskenliginen jáne biri, miynette eski türkiy tilleridin sózlik baylıǵı etnolingvistikalıq, lingvokulturologiyalıq, salıstırmalı-tipologiyalıq baǵdarlarda analiz etilgen [8:4].

«Devonu luğat at-türk» shınında da türk tilles xalıqlardin eń bahalı esteligi. Onda eki jüzden aslam qosıq, úsh jüzge jaqın naqıl-maqal, sonday-aq tolıp atırǵan qanatlı sóz toparları, kórkem metaforalar bar [9:88].

Sózliktiń leksikası sol dáwirdegi türkiy xalıqlardin tek sózlik qatlamı haqqında maǵlıwmat berip qoymaydı. Sózlerge túsindirme beriliwi menen birge bazılarınıń mádeniy áhmiyetine de sıpatlama berip ótedi. Onıń leksikalıq qatlamında gastronomiyalıq terminlerdin ornı ayrıqsha bolıp, miynette eki jüzden aslam glyuttonimler

keltirilgen. Solardin ishinde seksennen kóbi formalıq, mazmunlıq jatqan salıstırǵanda qaraqalpaq tilinde de ushırasatıǵın sózler. Máselen: gósh, et, un, idis, almurt, alma, qurut, kómách, qimiz, tariǵ, qasıǵ, baliq, chanaq, qabaq, qatıq, pichak, churák, qaǵun, súzma, sút, qazi, toń, yumurta, qor, kúch, seńgák, agratgu, yumirtga, yuń, kenchliyú, quyma, sag sag, qiyma úgrá, ayaq, úz, ilig, órkúch, ebmák, arpma, uditma, jir, kez, awiya, erúk, etmák, tewsi, tergi, kózagú, burchaq, sarmusaq, yórgámách hám t.b.

Kórip turǵanımday, «Devonu luğat at-türk» sózliginde házir biz qollanıp júrgen kóplegen glyuttonimler bar. Sózlerde formalıq uqsaslıq penen birge, mánilik uqsaslıqlar hám semantikalıq ózgesheliklerdi de ushıratamız. Mısalı, DLTda biz «nan» dep ataytuǵın azıqlıq ónimimizdin on tórt túri berilgen: **ebmák** – nan, yaǵmo, tuxsi hám ayırım oǵuz, qıpshaqlar sózi; **etmák** – nan; **sinchú** – pátirge uqsas, oǵırı juqa da, qalıń da bolmaǵan nan; **kómách** – oshaqtaǵı shoqqa kómpis pisiriletuǵın nan; **churák** – gúlshe; **qatma yuǵa** – mayda pisiriletuǵın qatlam-qatlam nan (qatlama); **chuqmin** – pátirge uqsaytuǵın nan. Ol qazanda suwdin puwına pisirilip, sińiwi ańsat bolǵan nan; **búskách** – juqa nan; **kúzman** – mayda shoq aralas ıssı kúlde pisirilgen nan; **qaqurǵan** – qamırǵa may qosıp, tandırda hám mayda pisiriletuǵın nan; **yuǵa** – qatlam-qatlam nan; **qara etmák/qara-qara** – nan túri bolıp, gósh uwılıp pisip, súyekleri ayırılıp ketemen degenshe qaynatıladı. Soń ústine un, may, qumsheker salıp aralastırıladı. Qoyıwlanaman degenshi qaynatıladı, keyin jelinedi. Bul qara-qara túrinde de qollanıladı; **toquch** – tuqoch gúlshe, bul sóz «toq er»degi toq sózinen alınǵan. Sebebi, ol toq tutadı, toyımlı; **quyma** – maylı nan. Onı sok penen iylengen qamırdan

juqalap kesiledi, soń qazanda qızıp turǵan mayǵa salıp, quwırıp alınadı, keyin ústine qumsheker sewip jelinedi.

Al qaraqalpaq tiliniń túsindirme sózliginde **nan** – hár túrli unniń qamırınan nanbayxanada, pechte, tandırda, tabada, qazanda pisiriletuǵın awqat, taǵam, dep túsindirme berilgen [4:220]. Bizde de nanniń birneshe túrleri bar. Máselen, **gúlshe** – 1. Qazanǵa qatırılǵan yamasa tandırǵa jabılǵan hám de qozǵa kómilip pisirilgen shórekniń eń kishkenesi, shórek nanniń kishkene túri. 2. Kólemi boyınsha atızdan kishkene jer, maydansha; **kómesh** – 1. Qolamtaǵa pisirilgen kishkene shórek nan. 2. Óz mápin, óz paydasın oylaw; **qatlama** – arasına may salıp qazanǵa, tandırǵa qatırılǵan nan; **pátir** – qamırdı ashtıpay, oramaday etip orap, arasına ósimlik mayın salıp, juqa etip jayıp pisirilgen nan; **buxanka** – (nem. Vochenze – aq nan yaki lat. Focacius – pechte piske nan) temirden islengen arnawlı qalıpkе salıp pisiriletuǵın tórt múyeshli nan; **taba nan** – tabaǵa pisirilgen nan. Jáne de, DLTda balalar tilinde «nan», «nánne» mánisin bildiriwshi «**ebák**» sózi de ushırasadı.

Joqarıda DLTda kelgen kómáchqa házirgi, biziń dáwirimizge kelip jańa ekinshi máni júklengenin kóremiz. Churák qaraqalpaqsha gúlshe delinse, onıń da mánisi keńeyip, gúlsheńiń kishkene formasınan kelip shıǵıp ekinshi mánis berilgen. Al, buxanka, taba nan, gumma, gósh nan sıyaqlılar zaman ózgeriwi menen turmısımızdan orın ala baslaǵan.

Bunnan basqa, dasturqan sózi de DLTda birneshe mániste kelgen: **tewsi** – (tuxsi) dasturqan; **tergi** – túrli awqatlar menen tolǵan dasturqan; **tamǵalıq** – bir adam ushin arnawlı dasturqan. Tiykari tamǵalıǵ, yaǵnıy «mórlı» degeni. Ádette, patsha ózine tiyisli dasturqan hám gúzesheni mórlap qoyadı, onda bir adamǵa jeterli sharap hám awqat boladı. Soń hár bir kishi gúzeshе hám dasturqan tamǵalıq dep atalatuǵın boldı. Bunıń mánisi «patshadan basqa adam onnan awqat jemewi ushin tamǵa basılǵan dasturqan» degendi ańlatadı; **kenchliýı** – xanlardıń toyları yamasa bayramları ushin otız gaz biyiklikte jasalǵan minaraday dasturqan.

Al qaraqalpaq tilinde dasturqan sózine – 1. Ortaǵa jayıp, ústine awqat qoyılǵan arnawlı gezleme, úy buyımı; 2. awıs. Ortaǵa qoyılǵan usınday dasturqan hám onıń ústine qoyılǵan taǵamlar; 3. Mámleket, jámiyet baylıǵı, ırısqınesiye; 4. Miyman bolıp alıp baratuǵın sawǵa, taǵam:

samsa, nan-pátir, shúberek-sharshı. Dasturqan sózi menen kelgen – *dasturqanǵa otırıw, dasturqanǵa qaraw, dartin dasturqan etiw, dasturqan dúzew, dasturqan jayıw, dasturqanlı kisi, dasturqanı menen urıp jıǵıw, dasturqanlas bolıw, dasturqan qılıw, dartin dasturqan qılıw* degen birlikler de sózlikte keltirilgen [3:124].

Qaraqalpaq mádeniy turmısında dasturqan júdá kiyeli hám muqaddes esaplanatuǵın, xojalıqqa baylanıslı túsiniк. Dasturqanda tamaqlanıp bolǵannan soń shańaraq jası úlkeni ishıp-jegenine shúkirshilik retinde hám ótken atabalalarınıń ruwxlarına pátiya salıp, ayat, duwa oqıydı. Dasturqan shańaraqtıń yamasa sol násildiń barlıq aǵzaların bir jerge toplawshı, awızbirshilik simvolı retinde de túsindiriledi. Qaraqalpaqlarda hátteki bir dasturqanda as jep, tabaqlas bolǵan adamlar jaqın aǵayınlerdey bolıp, bir-birine jamanlıq tilemeytuǵın eń jaqın biradarlar bolıwı kerek degen túsiniк bar.

Dasturqan basında otırıwdıń, tartılǵan taǵamdı jewdiń de óz tártip-qaqıydaları bar. Ádette, qaraqalpaq úylerinde dasturqannıń eń sıylı jeri tór dep atalıp, ol sol úydiń jası úlkeni yamasa kelgen miyman otıradı. Al shańaraqta jası úlken er kisi joq, onnan qalǵan tuyaқ bar bolsa, shańaraqta jetpis jasar kempir bolsa da tór sol jalǵız tuyaқ, er balaǵa tiyisli boladı. Bul bolsa, sol kishkene bala erjetip, eseyip sol úydiń qorǵawshısı, basshısı boladı degendi ańlatadı.

Hár dáwirdiń, hár xalıqtıń ózine tán mádeniyatı, úrp-ádet dástúrleri bar ekenin bilemiz. Sol dáwirge say turmıs tárizi, sociallıq jaǵdayı, belgili dárejede qalıplesken dástúrleri de ózgerip baradı. Biz M. Qashqariydiń «Devonu luǵat at-türk» sózligi arqalı XI ásirde jasaǵan túrkiy xalıqlarınıń asxanası menen de tanısamız. Onda házirgi dáwir túrkiy xalıqları, sonıń ishinde qaraqalpaqlardıń asxanasına da baylanıslı sózlerdi salıstırıp úyrendik. Bul úyreniw ele de tolıqtırılса, túrkiy dúnyasınıń on ásirlik mádeniyatındaǵı kóplegen ózgerislerdiń anıqlanıwına sebep boladı.

Juwmaqlap aytqanda, *birinshiden*, DLTda hám ulıwma ótken dáwirlerde jazıp qaldırılǵan dereklerde házirgi leksikalıq qatlamǵa salıstırıp úyreniw sóz mánisiniń tarayıw hám keńeyiwın kórsetedi; *ekinshiden*, sol dáwir asxanası haqqında maǵlıwmatlar beredi, bul bolsa dáwir adamlarınıń sociallıq jaǵdayın da anıqlaydı; *úshinshiden*, mádeniy isenim, túsiniкlerdiń qanday bolǵanın da kórsetip beredi.

Адебиәтлар

1. Қарақалпақ тилинің түсиндирме сөзligи. I том. -Н.: «Қарақалпақстан». 2023.
2. Қарақалпақ тилинің түсиндирме сөзligи. II том. -Н.: «Қарақалпақстан». 2023.
3. Қарақалпақ тилинің түсиндирме сөзligи. III том. -Н.: «Қарақалпақстан». 2023.
4. Қарақалпақ тилинің түсиндирме сөзligи. IV том. -Н.: «Қарақалпақстан». 2023.
5. Қарақалпақ тилинің түсиндирме сөзligи. V том. -Н.: «Қарақалпақстан». 2023.
6. Қарақалпақ тилинің түсиндирме сөзligи. VI том. -Н.: «Қарақалпақстан». 2023.
7. Қарақалпақ тилинің түсиндирме сөзligи. VII том. -Н.: «Қарақалпақстан». 2023.
8. Кашқарий М. Девону луғат ат-турк. Т. Ғафур Ғулом номидаги НМИУ. 2017.
9. Мәмбетов К. Ерте дәуірдеги қарақалпақ әдебияты. -Н.: «Билим». 1992.

РЕЗЮМЕ. Бу мақоллада қарақалпақ тили лексик қатламında uchraydigan ba'zi glyuttonimlar o'z zamonasining va hozirgi kunning eng bebaho asari hisoblanadigan Devanu lug'at at-turkda kelgan glyuttonimlar bilan birga o'rganiladi. Keltirilgan so'zlarning XI asrdagi mohiyati va hozirgi zamondagi mohiyati ochiladi, gastronomik atamalarni lingvokulturologik jihatdan o'rganish tarixda qolib ketgan ko'plab madaniyatlarni kashf etish usuli sifatida ko'riladi.

РЕЗЮМЕ. В данной статье некоторые глуттонимы, встречающиеся в лексическом пласте каракалпакского языка, изучаются совместно с глуттонимами, обнаруженными в словаре Девану ат-Тюрк, который считается ценнейшим трудом своего времени и сегодня. Будет раскрыто значение упомянутых слов в XI веке и их значение в настоящее время, лингвокультурологическое изучение гастрономических терминов рассматривается как способ открытия многих культур, оставшихся позади в истории.

SUMMARY. In this article, some glutonyms found in the lexical layer of the Karakalpak language are studied together with glutonyms found in the dictionary of Devanu at-Turk, which is considered the most valuable work of its time today. The meaning of the mentioned words in the 11th century and their meaning today will be revealed; the linguocultural study of gastronomic terms is seen as a way of discovering many cultures left behind in history.